

Релігія та психоаналіз

Петро Вінцукевич

Здавалося б, психоневротичні проблеми не мають відношення до філософії, а тим паче до богослов'я, але це далеко не так. Справа в тому, що вчення Фрейда і його послідовників вийшло за рамки психіатрії і стало філософською концепцією, тобто має широку світоглядну спрямованість та користується популярністю серед інтелігенції.

Ми не ставимо під сумнів лікарську практику доктора Фрейда і його медичні прийоми; хай цим займаються медики-спеціалісти. Ми маємо намір критикувати його як філософа який пропонує певне вчення стосовно людської особистості, тобто ми маємо на увазі його антропологічну філософію. І ще наша ціль полягає в тому, щоб показати необґрунтованість фрейдистської теорії виникнення релігії і її долі у світлі психоаналізу.

Почнемо з короткого викладу загальної теорії Фрейда для того, щоб нам було зрозумілішим його ставлення до релігії.

Зігмунд Фрейд (1856-1939) – австрійський лікар і психолог, основоположник психоаналізу. Головне в його вченні те, що він все психічне життя виводив із сексуальних потягів, вважаючи їх основною рушійною силою поведінки людини. Його праці: «Тлумачення сновидінь», «Лекції з введення у психоаналіз», «Нариси з психології сексуальності» «Я і Воно», «Тотем і Табу», «Психологія мас і аналіз людського Я», «Майбутнє однієї ілюзії» та інші.

Виходячи зі своєї медичної практики, Фрейд прийшов до наступного висновку: психіка людини складається з двох царин – свідомого і безсвідомого (раціональної свідомості та ірраціонального безсвідомого), тобто в людині разом із свідомістю існують підсвідомі первісні інстинкти, пригнічення або видалення яких (особливо сексуальних) є причиною багатьох хвороб. Словом, безсвідоме – це те в нас, що є пригніченим і що є несумісним з вимогами культури та нашого «Я».

Як взаємодіють ці дві царини? Сексуальна енергія, у якій блоковані всі природні виходи, знаходить обхідні шляхи в патологічних формах.

Тому в людині завжди присутні психологічні конфлікти безсвідомих прагнень до насолоди (перш за все статевої) з «принципом реальності», тобто суспільними інстинктами обмеження. Фрейд повірив у вирішальне значення саме цих безсвідомих, ірраціональних потягів для всього духовного життя людини.

Правда, безсвідоме відмежоване у нього від свідомого так званою «цензурою». Цензура виконує дві функції: а) витісняє у сферу безсвідомого неприйнятні особистістю власні почуття, думки і поняття; б) чинить опір активному безсвідомому, яке намагається проявитись у свідомості.

Фрейд виділяв два інстинкти, які визначають поведінку людей: інстинкт самозбереження (без якого немислиме життя) і сексуальний інстинкт (який забезпечує збереження роду). Таким чином, він вводить поняття лібідо. Лібідо – (лат. бажання) – це в основному сексуальна енергія, властива інстинктам життя, на відміну від агресивної енергії, яка властива деструктивним інстинктам.

Сексуальні потяги, однак, можуть легко замінитись іншими несексуальними об'єктами в процесі сублимації. Сублимація – це заміна заборонених потягів соціально прийнятними діями; це найпоширеніший захисний механізм, за допомогою якого лібідо і агресивна енергія трансформуються в різні види діяльності, прийнятні для суспільства й індивіда. Власне кажучи, у результаті сублимації, за Фрейдом, виникає вся культура, і це відбувається тому, що нижчі прагнення здатні підніматись до вищого рівня.

Всі ці роздуми дали Фрейді змогу зробити один загальний грандіозний висновок: весь психічний стан, всі дії людини, а згодом і всі історичні події та суспільні явища слід піддати психоаналізу, тобто тлумачити як прояв безсвідомих і, перш за все, сексуальних потягів. Після такого висновку навряд чи можна говорити про зміст людського життя (крім факту розмноження) чи про необхідність релігії, яка дає цей смисл.

Проблему культури Фрейд розглядає у творі «Тотем і Табу». У його теорії «першим актом історії» є злочин, а саме – вбивство батька або лідера первісної орди синами-суперниками. За цим вбивством у первісну общину прийшов хаос, а згодом і покаяння (жаль з приводу вбивства, як причини хаосу). Внаслідок цього з'явилась здатність придушувати інстинкти. Так почався процес сублимації, який привів

до виникнення релігії. Вбитий батько символічно воскресав в образі звіра-Тотема. Власне, саме так, за Фрейдом, на основі колективного «почуття провини» відбувається зародження моралі, права і взагалі будь-яких соціальних інститутів.

Структуру людської особистості Фрейд викладає в її діалектичному й історично-еволюційному розвитку, починаючи з нижчих і закінчуючи вищими формами свідомості. Ця структура психічного життя представляє у нього модель, яка має різні рівні, позначені термінами Воно (Ід), Я (Его) і Над-Я (Супер-Его).

1. Воно (Ід) – це найбільш примітивна, первісна частина особистості, носій первісних інстинктів; ця істота ще ірраціональна і аморальна (тобто знаходиться поза мораллю), це щось живе, що може відчувати, але не усвідомлює себе.
2. Я (Его) – усвідомлює світ, виробляє ряд механізмів, які дозволяють пристосуватись до середовища. Розвиваючись, Я поступово отримує контроль над Воно, починає приборкувати інстинкти.
3. Над-Я (Супер-Его) розвивається як Я і є суддею і цензором його діяльності. Ця сфера охоплює усі можливі моральні установки, норми поведінки, релігійні почуття й обов'язки, словом, усі високі ідеї людства. Як же виникає цей наделемент у житті людства? Внаслідок інтродукції (продукт впливу, що йде від інших людей), тобто шляхом передавання настанов батьків і вихователів, які відображають установки соціального середовища. А психологічна напруга в цій структурі сприймається як почуття провини і страху – так виникає совість. Супер-Я утворюється завдяки наслідуванню дитиною батька.

Коли рівновага цих трьох систем особистості порушується, то різні комбінації цих порушень, викликають різні психічні захворювання.

Ціль психоаналізу, як вважає Фрейд, полягає в тому, щоб посилити Я, звільнити його від різних форм тиску, зробити його більш незалежним від Супер-Я, вдосконалити його організацію так, щоб воно могло «засвоїти нову частку Воно (Ід)».

Будучи послідовним атеїстом, Фрейд вважав релігію несумісною з розумом, а конкретніше, він вважав її формою масового неврозу, який має в своїй основі психосексуальні відносини і відображає бажання

та потреби дитинства. Він вважав, що релігія – лише ілюзія, невроз, «який кожна культурна людина повинна була подолати на своєму шляху від дитинства до зрілості».

Заперечення

Отже, за Фрейдом, в основі людської активності лежить дія глибинних сил безсвідомого, яке наповнене, головним чином, сексуальними потягами. Потім, завдяки процесу сублімації, нижчі потяги трансформуються в ідеальні форми культури (філософії, етики, естетики, різних ідеологій і т.д.). Але справа ще й в тому, що все це він розглядав як продукт взаємодії матеріальних частинок. Вже у своїй статті про «Безсвідоме» він шкодує, що не можна мислити про «ідеї як про відношення в нервових клітинах», тобто він хотів би матеріалізувати думки, почуття і взагалі всю духовну роботу людини.

Ось чому він, як і всі матеріалісти, не зміг розкрити таємницю сходження до «вищого рівня». Він не зміг пояснити цього тому, що стояв на позиціях біологізму і детермінізму, а отже матеріалізму, і не розумів, що неможливо вивести психічне з фізичного, дух з матерії. Цього ще нікому не вдавалось, оскільки жодне відчуття чи бажання не є рух матеріальних частинок; всі молекули лише рухаються, як же вони, чисто матеріальні одиниці, перетворюються в думку, почуття чи бажання, тобто чисто духовні явища? Рух матеріальних частинок відбувається у волокнах нервової системи, а фізіологічні процеси – це ніщо інше, як процеси фізико-хімічні. Однак здоровий глузд і науковий досвід змушує визнати за психічним самостійне значення, бо ніхто не знає, чому і як мертва бездуховна матерія стала живою і одухотвореною. Тому не випадково у своєму критичному огляді теорії Фрейда ми піднімаємо питання про душу.

Справа в тому, що сам Фрейд, незважаючи на свій атеїзм, знайшов у людській психіці щось таке, що збило з пантелику його та інших матеріалістів. Суть цього здобуття виражається в наступному: наша свідомість – не простий споглядач життя, вона – активно діюча «особа», яка з усього запропонованого нашим побутом, вибирає, накладає вето, захищає від поривань і думок, які здатні погіршити наше життя. Таким чином, психологія знаходить якусь силу у свідомості, яка чинить опір.

«З'ясувалась дивна складність цього пристрою, – пише проф. Ярошевський, – присутність у його роботі особливого внутрішнього "цензора", про якого самій людині невідомо. І тим не менше, цей не усвідомлений, не побачений самим суб'єктом цензор уважно слідкує за тим, що відбувається у свідомості, пропускаючи в неї або не пропускаючи різні думки і уявлення»¹.

Без усякого натягування всі ці роздуми можна внести в догматичне богослов'я як чудове визначення людської душі.

Які дані говорять на користь душі? Ми вже бачили, що психічне не зводиться до фізичного і що без тієї сили, яку ми називаємо душею, неможливо пояснити багатство й активність духовного життя. Фізіологія не може відшукати в нервовій системі таких центрів, у яких би рух матеріальних частинок перетворювався в такі явища, як свідомість, почуття, воля. Воно й зрозуміло, у волокнах мозку неможливо побачити таємниці духовного життя.

Оскільки душа існує всередині нас як деяка реальна сила, то нам слід вивчити, у чому полягає її робота, яка її роль у житті людини? Ми вважаємо, що душа покликана здійснити три функції – дві земних і одну небесну: чисто психічну (перетворення руху матеріальних частинок нервової системи в явища духовні, тобто у відчуття, сприйняття, представлення і т.д.), етичну (здатність оцінювати свою діяльність з точки зору добра і зла, тобто функцію совісті) і функцію відповідальності перед Богом за свої вчинки, тобто ставати об'єктом суду.

Ми детальніше зупинимось на психічній функції душі, оскільки цей пункт безпосередньо відноситься до факту появи духу в матеріальному світі. А саме в цьому аспекті ми повинні вказати і ще на той факт, що далеко не всі рухи нервової системи стають відчуттям, тобто не всі роздратування сприймаються нами, і це говорить зовсім не на користь матеріалізму. Фізіологічний апарат, як і будь-який інший механізм, повинен завжди спрацьовувати, відповідати на зовнішні подразнення, і якщо цього не відбувається, значить щось цьому заважає. Що?

Отже, може бути зовнішній подразник, але відчуття не виникне; можуть бути виконані всі фізіологічні умови для того, щоб подразнення стало відчуттям, але цього може не статися, якщо не буде задіяна та сила, яка володіє увагою. Сама ж увага не може належати

¹ Вступ до книги Фрейд. 3. Психологія бессознательного. – СПб., 2012. – С. 16.

нервовій системі, бо, як ми вже відзначали, вона часто знаходиться в конфлікті з тими подразниками, які механічно сприймаються нервовою системою, тобто ми можемо подолати в собі відчуття голоду, сексуальні потяги, страх і т.д. Тому ми маємо право спитати разом з К. Ушинським: «... хто ж цей він - що, то пересуває вершину психофізичної діяльності, то опускає її за власною волею., якщо сама людина не що інше, як ця психофізична діяльність? Тут не один діяч, а два борця»².

Заперечуючи душу як самостійну інстанцію, матеріалісти прагнуть підмінити її поняттями свідомості і самосвідомості, хоча як і завжди в таких випадках, не можуть вказати на матеріальну основу цього явища, тобто вони не вкажуть який різновид руху чи яка фізико-хімічна реакція в мозку є те, що вони називають свідомістю. Адаже не зрозуміло, як, будучи самі свідомістю, ми здійснюємо спостереження за своєю свідомістю, тобто «будучи самі свідомістю, ми не можемо вийти із свідомості, щоб поглянути на неї як на об'єкт, так само, як око, яке дивиться не може бачити саме себе інакше, як в дзеркалі», – пише Ушинський і продовжує: «... ми не можемо назвати свідомість самостійною істотою, а лише властивістю іншої самостійної істоти»³.

Існує багато доказів на користь існування душі як окремої субстанції, але ми не будемо наводити їх, оскільки для цього необхідно було б спеціальне дослідження. Вважаємо, що вказаних вище аргументів досить, щоб поставити під сумнів ставлення матеріалістів до душі. Наведемо лише кілька, на наш погляд, вдалих визначень душі, зроблених досить відомими людьми. Так Дж. Ст. Мілль вважає, що душу не можна звести до простої сукупності духовних станів, не кажучи вже про те, щоб вважати її продуктом матеріальних фізико-хімічних реакцій. Він дуже вдало порівнює душу з ниткою, яка поєднує перлини в намисті. «Ви зводите "Я" до ряду станів свідомості, але необхідно, щоб що-небудь поєднувало їх між собою»⁴. Французька письменниця Е. Тріоле у своїй книзі «Душа» пише: «Душа - це стрижень людини, де поєднуються всі дротики, які керують нашими вчинками... Душа – це те, що відгукується раніше, ніж мозок».

² Ушинський К. Д. Собр. соч. в 11т. – Т. 8. – С. 293.

³ Там само. – С. 665.

⁴ Мілль Дж. Ст. Система логіки, гл. 3, § 8.

Як бачимо, у Фрейда не було жодних наукових підстав стверджувати, що психічні явища є явищами матеріальними і що їх можна пояснити рухом нервової системи.

Свої антирелігійні настрої Фрейд висловив у праці «Майбутнє однієї ілюзії», хоча подібні моменти присутні і в інших його творах.

Фрейд вимагає від релігії наукових доказів на користь її догм і понять. А які об'єктивні докази на користь своєї метафізичної версії може навести він, окрім сексуальних психозів або неврозів тих хворих, за якими він спостерігав і на чийх свідченнях він побудував теорію, згідно з якою основою і джерелом всієї духовної діяльності людини є сексуальна енергія? Більше того, сексуальна енергія породжує в нього навіть релігійні почуття; вони з'являються в результаті сублимації, тобто придушення і витіснення статевих потягів. Ми, зрозуміло, не можемо з цим погодитись, тому що вважаємо, що джерело релігійних вірувань і надій знаходиться в другому місці. Звичайно, цілком зрозуміло, що з придушенням статевих потягів, з'являється більший простір для духовної діяльності, оскільки пристрастями затьмарюється в нас образ Божий, зменшується духовна сутність, духовна частина людини для задоволення її тілесно-чуттєвих потреб. Пристрасті відволікають людину від більш піднесеної духовної діяльності, від підготовки до вічного життя, хоча вони передбачені Творцем не лише як умова продовження біологічного життя, але і як один із необхідних елементів, що беруть участь у моральній боротьбі, яка відбувається в людині і без якої вчинки людей не мали б етичної цінності. Адже слово «ціломудрість» говорить саме за себе – це означає мудрість, що базується на духовній цілісності людини, тому що людина, яка живе пристрастями, роздвоюється.

А як же виникла сама ідея Бога? Виявляється, це ж зовсім просто: повага до батька трансформувалась у свідомості первісної людини в поняття Бога, на яке він переніс всю свою повагу.

Ось, виявляється, які складні абстракції здійснювала дика людина у своїй свідомості: вона не лише поважала свого батька, що є ознакою високої моралі, але зуміла з цієї поваги створити собі образ Божий. Але якщо вірити у фрейдівський комплекс Едіпа, то людина ненавиділа свого батька як суперника, а потім вбила його, тому ця обставина, якщо виключити в людини божественну душу, більш правдоподібна в умовах боротьби за існування, яка йшла на всіх рівнях. А якщо це так, то важко собі уявити, що такі низькі почуття сформували у свідомості

первісної людини ідеальний образ довершеного Бога, який володіє якостями, що їх він не міг знайти в оточуючій дійсності. Взагалі незрозуміло, як в апараті механічного відображення, тобто в мозку, виникло те, чого немає в матеріальному світі? Цілком зрозуміло, що ідея Бога і вищої правди не могла виникнути сама по собі або скластись з природних елементів. Казка про те, що люди створили образ Божий з образу батька, не витримує критики, тому що, у такому випадку, релігія і віра в Бога були б надбанням дітей і первісного суспільства, тому що доросла сучасна людина перемогла б цю «ілюзію», як вона перемогла багато ранніх забобонів.

Бог для Фрейда – абстракція, *«порожня тінь, а зовсім не особистість»*. Але з таким же успіхом ми можемо сказати, що і «психічний апарат», про який він говорить мало не в кожному творі, – теж ілюзія, тому що його не можна ні побачити, ні зважити, ні зібрати в пробірку. Матеріалісти можуть показати лише фізіологічний апарат, але ніяк не психічний. Отже, якщо не існує Бога, душі, небесних сил, то чому повинен існувати психічний апарат, адже і те і інше не може бути доведено експериментально, як речовинна реальність.

Звичайно, психічний апарат є, як є і Бог, і називається він душею. У ній і проходить таємне перетворення фізіологічних процесів у психічні, духовні явища.

Немає сумніву в тому, що теорія Фрейда носить чисто споглядальний характер. Вважаємо, що не від сексуальних комплексів, не від лібідо і його перетворень виникли соціальні стосунки, а тим більше релігійні вірування і етичні вимоги, а навпаки, сила духу, закладена Богом, зробила можливим і соціальне життя, і взагалі все те, що ми називаємо культурою людства. Однак, йдемо далі.

У результаті всіх своїх пошуків у царині походження релігії Фрейд приходять до старої теорії страху і, звичайно, у цьому відношенні він не відрізняється оригінальністю. Страх створив всіх богів, – повторює він за атеїстами всіх мастей. Людина, на його думку, ототожнює сили природи з силами своєї душі, тобто йшов процес олюднення природи. Надавши грізним стихіям властивостей своєї душі, людина потім виділила їх як самостійні духовні сили. Тому релігійні уявлення виникли з тієї ж самої необхідності, що і всі інші завоювання культури – із необхідності захищати себе перед переважаючою силою природи.

Але, по-перше, чи був у людини хоча б один привід до ототожнення своєї душі з природою, адже природа так не схожа на людину?

По-друге, тут ми підходимо до питання, яке заслуговує на особливу увагу, а саме: як і чому виникло роз'єднання людини з природою. Дійсно, якщо людина – творення природи, вийшла з неї, то і повинна, як говорять, органічно вписуватись в неї, як і всі інші компоненти; вона повинна була скласти з нею єдине ціле, єдину гармонію. Але з якихось причин деяке біологічне утворення, якийсь організм починає боротися з тією природою, з якої він вийшов; він бореться з природою, яка поза ним, і навіть з тією, яка всередині нього (ми маємо на увазі інстинкти, потяги, пристрасті), і входить у стан, визначений Фрейдом, як індекс «Его». Чим це викликано?

Так, ми звичайно розуміємо, що коли цей організм вже вийшов із природної стихії, він почав створювати соціальне життя, щоб встояти перед силами природи – нехай так, але повторюємо, для чого він вийшов за межі «Ід», за межі рідної стихії?

Виявляється, за матеріалізмом і також за Фрейдом, це було викликано необхідністю пристосовуватись до навколишнього середовища для самозбереження організму. А дозвольте, у системі «Ід» біологічне утворення, яке розглядається нами, було добре пристосоване, і для того, щоб зберегти себе, йому просто не потрібно було виходити з рідної стихії. Адже всі тварини також об'єднуються для того, щоб вижити, але не виходять зі своєї усталеної структури, не ведуть з нею боротьбу за свою свободу ні на зовнішньому, ні на внутрішньому рівні. Чому саме одна тварина почала боротьбу з природою, яка породила її? Чи не тому, що вона не лише те, що ми називаємо матеріальною природою, не лише шматок біологічної маси, а ще щось, і це щось не хоче, щоб природна необхідність поглинула її; вона протестує проти статусу тварини і тягнеться до духовних вершин; людина завжди дивиться в небо, оскільки там батьківщина її душі.

У зв'язку з позицією матеріалістів виникає багато питань, на які вони не можуть дати відповіді. Звідки, наприклад, людина знає про необхідність справедливості, якщо кругом йде боротьба за виживання, і вона бачить лише одне насилля? Хто переконав її в тому, що повинна бути вища правда і вищий Суддя, якщо вона бачить навколо лише віроломство, а такі філософи, як Фрейд, переконують її, що добро, правда, справедливість – поняття відносні? Чому людина вірить у непоруш-

ність моральних законів і прагне зберегти їх навіть тоді, коли, здавалось би, для цього немає жодних умов – в найтемніші і найжорстокіші періоди свого життя людина продовжує вірити в добро.

Далі Фрейд подає цілий ряд звинувачень на адресу релігії. Так, він пише: *«Якщо релігія не може продемонструвати нічого кращого у своїх зусиллях віддати людству щастя, культурно об'єднати його і морально приборкати, то обов'язково постає питання, чи не переоцінюємо ми її потребу для людини»*⁵. Оскільки релігія, – робить він остаточний висновок, – не вирішила жодних проблем, особливо моральних, вона не потрібна. Що там десять заповідей чи Нагірна проповідь Спасителя! Вони ж нічого не дали світу, окрім шкоди, Фрейд хотів би, щоб релігія взагалі зникла з життя людей.

Ну що ж, дуже знайомі роздуми, ми їх вже чули не раз, але оскільки наші противники не втомлюються їх повторювати, ми ж повинні знати істину.

Так що ж буде, якщо викинути релігію? Можливо, її зможе замінити психоаналіз чи сама сексуальна енергія? От він (психоаналіз) вже, напевно, вирішить всі проблеми, зробить людей щасливими і добрими. Протиріччя, які розривають душу людини, особливо протиріччя між свідомим і безсвідомим, між духом і плоттю зникнуть, оскільки тоді залишається лише одна влада над людиною – сила тілесних потягів.

Однак, уроки історії підтверджують, що цивілізації вмирають без Бога, оскільки релігія – це знаряддя духовного життя, і лише вона одна може відповісти на запитання про мету світу і людського життя. Якщо вона не зробила людей щасливими, то лише тому, що люди недостатньо щиро кликали її на допомогу, а то й просто відкидали її, або перекручували божественну істину. Хіба людство виконало заповіді Божі? Ми лише в одному двадцятому столітті пережили усунення християнства в двох великих державах (фашистської Німеччини і Радянського Союзу) і вважаємо, що коментарі зайві. І після цього дуже дивно слухати повну апломбу заяву Фрейда: *«Релігію в такому випадку можна було б вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом... Відхід же від релігії обов'язково здійсниться з фатальною неминучістю процесу росту, причому зараз ми знаходимося якраз посередині цієї фази розвитку»*⁶ Це

⁵ Фрейд З. Будущее одной иллюзии. – М., 2011. – С. 126.

⁶ Там само. – С. 131.

було написано в 30-ті роки. Як низько звучить це псевдопророцтво сьогодні, коли знову відроджується віра Христова після страшних гонінь на неї в Радянському Союзі.

Зрозуміло, що й моральність Фрейд не має бажання пов'язувати з релігією, а шукає зовсім інше джерело її виникнення. У восьмій главі він виводить етику і право з необхідності суспільного життя перед небезпекою суворої природи; саме небезпека поєднує людей в стадо, але тут же він сам висловлює цілком справедливі сумніви стосовно того, що будь-які суспільні сили змогли б приборкати первісні інстинкти, і тут же шукає для такого приборкання ще менш правдоподібну версію: *«Чисто раціональні мотиви, – пише він, – навіть у сучасної людини мало що можуть зробити проти його пристрасних потягів; наскільки ж більш безсильними вони повинні бути у первісної людини-звіра»*⁷. Лише одне з тих кривавих злодіянь, про яке ми вже згадували вище, тобто вбивство первісного батька, мало важливі наслідки. Чому? Тому, що вбивці покаялись, і це був перший крок до заборони, до заповіді: не вбий!

Ось як! Виявляється фрейдівська первісна людина – звір, вже вмів каятись, у нього була совість. Отже, совість була раніше від злочину, а Фрейд вважає, що саме злочин створив совість. Створив чи пробудив, ось питання.

Фрейд виводить моральність з необхідності спільного життя в стаді чи в суспільстві? Невже мислителі – матеріалісти не бачать відмінності між цими двома групами живих істот? Ми скажемо, що в стаді немає моралі, а суспільство не можна побудувати без моралі. Діти вбили отця і каються, – значить, перед нами не звірі, а люди, тому що звірі не знають ні співчуття, ні покаяння. Звичайно, люди повинні були організуватись у суспільство, але якщо б вони не були людьми, вони залишились би в стаді. Для стада немає ні добра, ні зла, а є лише необхідність, спрямована на збереження біологічної форми. Стадо не знає суперечностей між потягами і заборонами; у стаді немає ідеї Бога, немає релігії; у стаді немає осмислення своєї долі, немає самосвідомості, не має совісті, з її болючими переживаннями. Звідки особи стада взяли все це для того, щоб стати людьми? Нас цікавить, як і чому тварина зробила перший крок в сторону людини? Адже повторюємо, для того щоб про-

⁷ Фрейд З. Будущее одной иллюзии. – М., 2011. – С. 130.

сто вижити, достатньо було залишатись у стаді, залишатись твариною, а ще краще водоростю, або просто молекулою. І далі: навіщо стаду знадобилось ускладнювати стосунки, навіщо йому потрібна етика, релігія, право, адже все це приносить шкоду організму, породжує протиріччя, а разом з тим хвороби, неврози і т.д.

Необхідно ще відзначити, що наукові дослідження в галузі моральної філософії починаються з того моменту, коли вже існують етичні поняття, тобто вже мають місце якісь моральні основи, якісь абсолютні накази. Тому у своїх пошуках основ моралі ми знову приходимо до думки, з якої вийшли, – до совісті, походження якої не піддається науковому дослідженню.

Лібідо чи Любов?

Фрейд залишився принциповим матеріалістом у питанні любові. Його навіть можна назвати вульгарним матеріалістом, тому що він був впевнений, що для всіх психічних явищ, можна знайти джерело в процесах фізіологічних, і тому любов для нього була явищем виключно фізіологічним. Навіть братську любов він вважав статевим *«імпульсом з придушеною метою»*. Отже, він бачив у любові сублимацію статевого інстинкту; любов – це прояв лібідо. Більше того, він розглядав статевий інстинкт як результат напруги, хімічної за своєю природою, яка потребує розрядки. Статевий акт і є зняття цієї напруги. І взагалі, багато з яких психічних станів (любов, ненависть, самолюбство, ревності) є проявами різноманітних форм статевого інстинкту. Правда, при цьому він забуває, що в побуті має місце не лише енергія сексуальних, так би мовити біологічних інстинктів, але й еротичний потяг статей, не говорячи вже про більш високі форми любові.

Звичайно, біологія, яку Фрейд уважав причиною духовного життя, могла дати лише секс, тобто фізико-хімічну напругу і зняття її, але секс, як ми побачимо пізніше, не любов, а імітація любові. Ми твердо стоїмо на своєму: як вільна воля можлива лише в Богові, то лише в Богові можлива істинна жертвна любов. Бердяєв пише з цієї причини: *«Християнська любов – це перш за все відчуття особистості, містичне проникнення в особистість іншого, пізнання брата, сестри за Отцем Небесним»*.

А чи може матеріалізм пояснити походження любові? Мабуть, це так важко, як вивести, наприклад, свідомість із матеріального механічного відображення. Ну, як можна вивести почуття любові із механічного тяжіння матеріальних частин? Абсолютну любов, любов самовіддану, жертовну неможливо вивести із матеріального світу; вона, як і свідомість, має духовне походження, – ось чому виникає конфлікт людського духу з природними потягами: два світи зійшлися у людині, і один із них мусить підкоритись іншому. Думаємо, що Христос сказав простіше і сильніше від всіх мислителів: «Немає більше тієї любові, коли людина покладає душу свою за друзі свої» (Ін. 15, 13). Відношення любові вимагає абсолютної рівності – ось у чому суть Св. Тройці, сутність Бога.

А тепер нам необхідно розібратися з досить делікатним та актуальним питанням: чи можна секс ототожнювати з любов'ю? Звичайно, ми відразу попереджуємо, що не заперечуємо наявність любові в сексі (хоча і не завжди), але не можемо зводити любов до сексу, як це виходить за Фрейдом. Адже всім відомо, що сексуальний зв'язок може бути між людьми, які ненавидять один одного, і в такому випадку подібний зв'язок дійсно можна вважати зняттям фізико-хімічної напруги, хоча і при таких умовах беруть участь психічні сили.

Один із послідовників Фрейда виправляє свого вчителя і спочатку тлумачить цю проблему дуже близько до істини. Фромм пише: «Любов не виникає в результаті адекватної сексуальної поведінки; навпаки, щастя в статевих стосунках, виникає в результаті любові»⁸. Якщо він це розуміє, якщо він відкидає причину любові від сексу, власне від біології, то як після цього стверджувати, що любов виникла в матеріальному середовищі, і заперечувати її духовне походження? Взнявши майже християнське визначення любові, Фромм відкинув християнське вчення про її походження, хоча і не дає чіткої власної версії. Правда, він бачить прообраз любові в симбіотичному зв'язку між матір'ю та ембріоном у її утробі. Але, по-перше, якщо стояти на матеріальних позиціях, зовсім незрозуміло, як і чому зв'язок матеріальних елементів перетворився в таке складне відношення чуттєвої прихильності одного елемента до іншого, тобто постає старе питання: як механічний рух матеріальних частинок перетворюється в психічні, тобто духовні акти. По-друге, тут вже присутній факт любові, так що момент

⁸ Фромм Э. Психоанализ и религия. – М., 2010. – С.156.

походження цієї любові знову не взятий до уваги. По-третє, симбіотичний зв'язок – це любов кровна, інцестуальна; така прихильність через свою егоїстичну сутність не могла перетворитись у свою протилежність – жертвовну любов стосовно зовсім інших об'єктів. Ми ще будемо говорити про те, як важко подолати бар'єр інцестуальності, а це говорить про те, що любов, як всеохоплююче почуття, не могла виникнути на ґрунті виключно біологічних зв'язків, і що джерело її – поза матеріальним світом. А взагалі, всі етичні цінності Фромм намагається вивести із свого соціопсихологічного аналізу. Але соціальне життя не можна вважати джерелом етичних цінностей, тому що соціальне життя стало можливим завдяки тому, що в людині завжди були закладені основи моральної належності і прагнення до вищої правди.

Вл. Соловйов, як нам здається, більш глибоко і правильно розумів проблему любові і морального життя взагалі.

«Статевий потяг, – пише він, – обманює людське серце примарою любові. Але вона не є любов, а лише неправильна подібність любові. Любов – це внутрішня нероздільність і єдність двох життів, а природна пристрасть лише прагне до цього, але ніколи не досягає»⁹.

Можна задати собі таке питання: якщо статева пристрасть – природне явище, то чому людина соромиться його? Ми наведемо з цього приводу довгу цитату Вл. Соловйова, так як вважаємо, що краще не скажеш:

«Якби у нас було лише почуття чуттєвої природи, то воно саме по собі було б ні добре, ні погано, а було б, як у тварин, простим природнім фактом; з іншої сторони, якби у нас було лише одне моральне прагнення, то й воно, не зустрічаючи внутрішньої перешкоди, діяло б як проста вроджен в людині сила. Тоді не було б жодного морального питання. Але коли зіштовхуються два протилежних потяги, тоді з'являється моральне питання і обидва потяги отримують собі моральну оцінку».

Афоризм Ніцше – «Життя вище моралі» – припав до душі багатьом, і ми вже бачимо в наші дні, що зло ще ніколи не було таким сексуальним, оскільки безладні статеві зв'язки спустошують, руйнують

⁹ Фромм Э. Психологизм и религия. – М., 2010. – С.310

душу. Ось тому багато хто ставить законне питання: чи слід відкривати сексуальні таємниці дітям? На перший погляд, сексуальна освіта необхідна, як і всяка інформація, але одночасно вона провокує передчасну статеву активність. Нам здається, що це треба робити якомога пізніше, у всякому випадку тоді, коли в підлітка вже виникають реальні статеві потяги; треба навчити їх управляти своїми інстинктами.

Деякі сучасні мислителі, однак, висловлюють сміливе припущення, що секс не можна включати в галузь моральних відносин, це – стихія. Але що тоді це, якщо не моральна проблема, а фізіологічна? Якщо погодитись з такою думкою, то все, що зумовлено фізіологією, ми повинні виключити зі сфери моральності, але хіба фізіологічні факти не пов'язані з етикою? Наприклад, моя фізіологія вимагає, щоб я добре харчувався в той час, коли інші голодують; моє тіло вимагає тепла, і я відштовхую від вогнища свого слабшого брата; моя плоть, чи, як стверджують, моя стихія прагне статевої насолоди, і я гвалтую першу зустрічну жінку. Такий висновок цілком логічний, оскільки стихія не підлягає моральній оцінці.

Інцестуальні зв'язки і абсолютна любов

У зв'язку з проблемою психоаналітики піднімають питання про інцестуальні зв'язки, а саме Фромм вирішує його у світлі своєї етики. Він спочатку говорить про кровні прив'язаності людини, починаючи від зв'язків з матір'ю, родиною, а згодом, які переходять у зв'язок з племенем, нацією, релігійною общиною і т.д. Якщо ці зв'язки носять злочинну форму, то, як вважає Фромм, вони заважають людині в її поступальному русі до загальнолюдської любові. Це дуже цінна думка, але навіщо ламатись у відчинені двері?

Ми вже не раз бачили, як багато мислителів, навіть ті, хто займає ворожу позицію до християнства, змушені звертатись до Євангельських істин, тобто сама логіка правди заставляє їх це робити, тобто, іншими словами, «відкривають» істини, які вже давно відкриті і вказані Самим Спасителем. Ну, що ж, це ще раз переконує нас у тому, що іншого шляху до істини просто немає. Саме Христос веде нас до всезагальної, вселюдської любові, вчить нас долати сімейні, родинні, національні та інші перешкоди на шляху до досягнення

Царства Божого. Всі ці зв'язки в християнстві замінюються духовними зв'язками на основі любові і засуджуються, якщо, висловлюючись словами Фромма, приймають злоякісну форму. *«Яка є головна заповідь, – питає законник у Христа і отримує відповідь: Люби Бога і ближнього свого як самого себе»*. А хто ближній? На це питання ми знаходимо відповідь у притчі про милосердного самарянина: ближній – не з одного племені, не родич, навіть не людина одної віри. Ближній – це людина, яка робить добро, яка зуміла подолати національні забобони і релігійну самозамкнутість заради загальнолюдської любові. Та й проти *«злоякісної форми»* інцестуального зв'язку (сліпої любові до кровних родичів) є чітке застереження: *«Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір'ю і невістку з свекрухою її. І: вороги чоловікові – домашні його! Хто більши, як Мене, любить батька чи матір, той Мене не достойний»* (Мф. 10, 35-37).

Як же це сумістити з вимогою заповіді Божою поважати батьків?

У вказаному вище тексті Христос засуджує бездумну кровну прив'язаність до батьків і родичів на шкоду правді Божій.

Етичні цінності

Добро для Фрейда і йому подібних мислителів також не мало самостійного буття; воно - похідне чи сума з багатьох додатків, це – результат взаємодії біологічних, фізіологічних процесів і соціальних явищ. Словом, це майже повтор того, що вже сказав Г. Спенсер: моральні норми – продукт пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх.

Більшість людей на практиці і в теорії прийняли це загальне положення, що добро і зло – основні категорії етики, які вживаються при моральній оцінці вчинків.

Однак, не всі так думають. Тому зі всіх можливих визначень моральності ми приведемо лише ті, які суперечать християнському вченню.

Так, Ніціше стверджував, що уявлення про добро і зло – *«мораль рабів»*; надлюдина стоїть *«по той бік добра і зла»*.

Марксистська етика, у свою чергу, вчить, що поняття добра і зла відносні; вона не визнає вічних принципів моралі, чи *«абстрактного»* добра і зла, безвідносно до місця і часу. Марксистки були, наприклад, впевнені, що з усуненням приватної власності та майнових відмін-

ностей відпаде необхідність зла. Ленін ще більше спростив цю проблему: добро – все те, що служить революції, зло – все те, що заважає їй. Звідси висновок: знищення мільйонів людей, які не приймають революцію, – це добро.

У Радянському Союзі, як відомо, була скасована приватна власність на засоби виробництва, але злочинність, особливо державна (терор влади) досягнула нечуваних розмірів. Очевидно, разом із запереченням Бога, у життя ввійшло те вічне, як говорять марксистки, «абстрактне» зло, яке так вперто відкидалось ними в теорії і яке поглинуло їх на практиці.

Соціопсихологічний аналіз Фромма майже повністю вписується в марксистську етику. Так він пише: *«Людина за своїм походженням – стадна тварина... Правильне і неправильне, істина і обман визначаються стадом»*¹⁰.

Ми вже говорили про роль і можливості стада у світі становлення моральних цінностей, але у зв'язку з висловлюваннями Фромма необхідно сказати ще кілька слів. По-перше, слід запитати: правильна чи неправильна (істина чи брехня) визначається стадом чи суспільством? Стадо не визначає нічого, стадо живе інстинктами, а суспільство моральними законами і правовими нормами. Але хто його створив: людина створила моральне суспільство чи суспільство моральну людину? Якщо, як вчать марксистки, соціальне середовище сформувало людину, то хто створив соціальне середовище? Адже вже для того, щоб доцільно працювати, потрібно було перш за все стати розумною людиною, оскільки не праця створила людину, а Розум.

Не стадом визначається істинність наших вчинків, а совістю, так як індивід (за Фроммом член стада) часто не погоджується з волею «стада», йде проти нього; він часто вище від «стада». Мораль – це обмеження, які добровільно бере на себе людина, яка має можливість вільного вибору у своїх діях, і совість грає тут роль першого двигуна.

Говорячи про духовні якості людини, про її совість, Августин у своєму «Основному богослов'ї» висловлює цілком правильну думку:

«Звідки ж це явище в нашій душі? Очевидно, воно не зі світу зовнішньої природи, тому що там немає ні свободи, ні різниці між добром і злом. Воно не є від самої людини, тому що вона

¹⁰ Фромм Э. Психоанализ и религия. – М., 2010. – С. 181

чітко розрізняє своє довільне від законного (тобто, людина відчуває, розуміє, що моральний закон є не його бажання, а сила, яка вища від нього і відчуває себе зобов'язаним підкоряти перше (своє хотіння) другому («моральному закону»). Адже гріх віднаходиться не лише законом, але й моральною свідомістю, свідстю: «тому що коли язичники, які не мають закону, по природі чинять законне... вони показують, що справа закону в них написана в серцях, про що свідчить совість їх» (Рим. 2, 14-15).

Вл. Соловйов з цього приводу пише:

«Якщо совість є лише психологічне явище, то в чому його закономірна сила? А якщо вона є дещо більше, то, значить, моральний закон має свій ґрунт не лише в нас, але і незалежно від нас, тобто цей безумовний закон передбачає абсолютного законодавця»¹¹.

Отже, «добро саме по собі нічим не обумовлене, воно все собою обумовлює і через все здійснюється»¹².

Що ж є добро за своїм змістом? Добро є розкриття досконалості Бога у світі і в людині, – це існування у світі Божественної любові, свободи, милосердя, благодаті і т.д. Звідси і щастя в богоподібності.

Мораль без Бога лише встановлює порядок у світі, але не підіймається до змісту світу. Така мораль намагається вирішити проблему добра та ігнорує питання про смисл життя. Повнота добра лежить у глибині буття, у Божественній благодаті. Люди поступово, частинами освоюють цю абсолютну правду, наближаються до Бога, і в цьому полягає духовний прогрес людства. Мета і зміст історії людства – поєднання з Богом-Творцем, успадкування Царства Небесного.

Як бачимо, етична проблема (проблема цінностей) обов'язково перетворюється в релігійну, якщо лише хоче мати мету і зміст, чи, в іншому випадку, етика перетворюється на купу практичних порад, як найкраще пристосовуватись суб'єкту до навколишнього середовища, чи взагалі відкидається, як у Ніцше.

Взагалі виникає підозра, що саме Ніцше з його переконаністю в тому, що необхідно звільнити первісні інстинкти та позбавити здоровий організм від мук совісті, надихнув Фрейда на висновки відносно

¹¹ Соловьев В. Оправдание добра. – М., 2012. – С. 285.

¹² Там само. – С. 22.

релігії та всієї культури взагалі. Фрейд ніби підводить весь свій матеріал з експериментальної психології під філософію абсолютного атеїзму. Скажемо категоричніше: під безбожний егоїзм Ніцше і колективний атеїзм Маркса Фрейд намагається підвести фізіологічну основу. Всі разом вони робили одну справу, тобто стирали межу між добром і злом, образно висловлюючись, намагались висмикнути ту божественну вісь, завдяки якій можливе життя людини в її високому призначенні.

Так, чи може психоаналіз врятувати людину від її важкої долі? Де та сила, яка здатна приборкати пристрасті? Чи може розум вивести людину з трясовини протиріч на дорогу гармонії і згоди? Але ми вже помітили, що розум – інструмент, здатний служити як добру, так і злу. Та й сам Фрейд, як ми вже вказували, сумнівався в силі розумі: «Чисто раціональні мотиви, – писав він, – навіть у сучасної людини, мало що можуть зробити проти її пристрастних потягів»¹³.

Як бачимо, всі спроби Фрейда вивести духовне життя із фізіології, а спроби Фромма вивести етичні цінності просто з психіки не мають під собою ні експериментально-наукової, ні теоретично-логічної основи. Ці вчення – не наука, а метафізика психології.

Психоаналіз не може дати заспокоєння людському серцю і радості його душі. І лише той, хто пройшов всі митарства життя і прийшов до Христа, зрозумів, що Він вказав єдиний шлях спасіння: «Прийдіть до Мене всі, хто потребує допомоги і всі обтяжені, і Я заспокою вас» (Мф. 2, 28).

Список джерел і літератури:

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. Милль Дж. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. – М.: ЛЕНАНД, 2011. – 832 с.
3. Соловьёв В. Оправдание добра. – М.: Алгоритм, 2012. – 656 с.
4. Ушинский К. Д. Собр. соч. в 11 т. – Т.8. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950.

¹³ Фрейд З. Будущее одной иллюзии. – М., 201. – С. 130.

5. *Фрейд З.* Будущее одной иллюзии. – М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат, 2011. – 256 с.
6. *Фрейд З.* Психология бессознательного. – СПб. : Питер, 2012. – 400 с.
7. *Фромм Э.* Психоанализ и религия. – М. : АСТ, 2010.